

NÂZİR
(الناظر)

İslâm devletlerinde çeşitli kurum ve kuruluşların yönetici veya denetleyicilerini ifade eden terim.

Sözlükte “bakmak, görmek; düşünmek, incelemek; hüküm vermek” anlamlarındaki **nazar** kökünden türeyen **nâzır** kelimesi terim olarak özellikle divanlar ve vakıflar gibi malî kurumları yöneten veya denetleyen kimseler için kullanılıyordu. Zamanla vezirin denetimi altındaki bütün divanların yöneticilerine, mezâlîm mahkemesi reisine ve bunların dışında idarî ve malî işlerle ilgilenen pek çok görevliye de bu unvan verilmiştir. Abbâsîler döneminde âmililer tarafından köylere gönderilen nâiblerin yanında toplanan haracın muhafazasından sorumlu bir de nâzır bulunuyordu. Şehrin emniyet ve asayişinden sorumlu olan kişiye “nâzırü'l-maüne”, IV. (X.) yüzyıldan itibaren Bağdat'taki hazine divanının sorumlusuna “nâzırü'd-dîvânî'l-hazâin”, hazine başkanına da “nâzırü'l-mahzen” deniliyordu.

Büyük Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey Bağdat'a geldiğinde ilk iş olarak halifenin iktâlarını gözden geçirip kontrol etmiş ve arttırılmasını emretmiştir. Sultan Alparslan, Tuğrul Bey'in ölümü üzerine halifenin kızı olan hanımını Bağdat'a gönderirken hem ona refakat etmek hem de Bağdat'a nezaret etmek üzere İbnü'l-Muvaffak'ı görevlendirmiş, Hemedan Nâzırı Ebû Muhammed Dihistânî'ye de gayri şer'î vergilerin kaldırılmasını emretmişti (Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 112-114, 121). Anadolu Selçukluları ve İlanlılar'da Dîvânü'n-nazar (Dîvân-ı Memâlik) denilen bir divan bulunmakta ve başındaki görevliye “nâzır-ı dîvân-ı memâlik” (nâzır-ı memâlik) adı verilmekteydi. Bu görevlinin hazineden ve maaşların dağıtılmasından sorumlu olduğu anlaşılmaktadır (Turan, s. 176-177).

Fâtımîler'de nâzır genel anlamda müfettiş (müşrif) karşılığı kullanılmıştır. Meselâ Azîz-Billâh zamanında Hasan b. Sâlih er-Rûzbârî, Remle ve Suriye'deki malî, askerî ve idarî işleri denetlemek için nâzır tayin edilmişti. Fâtımîler döneminde yabancı tüccarlardan alınan verginin (humus) toplanmasından sorumlu görevliye de “nâzırü'l-hums” deniliyordu. Eyyûbîler devrinde devletin malî işlerini yürüten Dîvânü'l-mâl reisine “nâzırü'd-devâvîn” (nâzırü'n-nüzâr) adı verilmekteydi. Fâtımîler'den itibaren mevcut olan bu görevli aynı zamanda devletin bütün divanlarını teftiş etme yet-

kisini taşıyan Dîvânü'n-nazar'ın da başkanıydı. Zengîler'de de nâzırü'l-cevâmî ve'l-mesâcid, nâzırü'l-mezâlîm, nâzırü'd-dîvân ve nâzırü'l-ceyş unvanlı görevliler vardı.

Nâzırlık müessesesi Memlûkler'de çok yaygınlaşmıştır. Bunun başlıca sebebi, memlûk askerî hiyerarşisine dayalı bir nizam oluşturulması ve bütün önemli idarî kademelere, hatta kalemiyenin başı olan vezirliğe dahi memlûklerin (erbâbü's-sü-yûf) tayin edilmesidir. Sonuçta kalemiyenin işlerinin düzenli bir şekilde yürütülebilmesi için daha alt kademelere, özellikle malî divanların başına nâzır denilen ve büyük kısmı Kıptîler'den seçilen yöneticiler getirilmiştir. Nâzırlar, divanların işleyişinin ve bütün gelir giderlerin hesaplanmasının yanı sıra mütevellilerin denetlenmesiyle de yükümlüydüler. Bunlar arasında Memlûkler'e Fâtımîler'den geçen nâzırü'l-has, önceleri sultanın şahsî hazinesinden sorumluyken 729'da (1329) vezirliğin kaldırılmasının ardından onun görev ve yetkilerini de üstlenmiş, böylece kalemiye sınıfının en nüfuzlu memuru olmuştur (Makrîzî, II, 227). Yine Fâtımîler'den gelen ve devletin malî işlerini yürüten nâzırü'd-devâvîn de önemli bir görevliydi, diğer malî divanların denetimi de onun tarafından yapılmaktaydı. Sultanın memlûklerinin teçhizatından sorumlu olan nâzırü'l-ceyş de en nüfuzlu idarecilerdendi (a.g.e., a.y.).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 98-99; III, 71-72; Hilâl b. Muhasin es-Sâbi, *Rûsûmü dâri'l-hilâfe* (nşr. Mihâil Avvâd), Beyrut 1406/1986, s. 9; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 186-187; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Ali Sevim), Ankara 1968, s. 112-114, 121; İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâiyye: Selçuknâme* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, II, 175; İbn Fazlullah el-Ömerî, *et-Ta'rif bi'l-muştalahî's-şerîf* (nşr. M. Hüseyin Şemseddin), Beyrut 1408/1988, s. 106, 146; Şems-i Münşî, *Destûrü'l-kâtib* (nşr. Abdülkerim Alioğlu Alizâde), Moskva 1976, s. 108-111; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ* (Şemseddin), IV, 29-34, 196-198; V, 437; ayrıca bk. İndeks; Makrîzî, *el-Hîtat*, II, 207-208, 227; Uzunçarşılı, *Medhal*, bk. İndeks; Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye ve'l-vezâ'if 'ale'l-âşâri'l-Arabiyye*, Kahire, ts. (Dârü'n-nehdati'l-Arabiyye), III, 1177-1219; I. M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Massachusetts 1967, s. 125, 213, 278, 280; Hassanein Rabie, *The Financial System of Egypt A.H. 564-741/A.D. 1169-1341*, London 1972, s. 138-155; Osman Turan, *Türkiye Selçukluların Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, s. 176-177; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fi Mısr*, Kahire 1413/1992, s. 246; S. Tsugitaka, *State and Rural Society in Medieval Islam*, Leiden 1997, s. 89, 113, 143, 157, 170, 253; Beyyûmî İsmâil, *en-Nüzümü'l-mâliyye fi Mısr ve's-Şâm*, Kahire 1998, s. 43-46; Hasan Hallâk – Abbas Sabbâğ, *el-Mu'cemü'l-câmi' fi'l-muştalahâti'l-Eyyûbiyye ve'l-Memlûkiyye ve'l-Ormâniyye*, Beyrut 1999, s. 217-220; G. Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim:*

İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı (trc. Ali Hakan Çavuşoğlu – Hasan Tuncay Başoğlu), İstanbul 2004, s. 93, 94, 96, 97, 101, 103, 105, 106, 108, 122, 246, 276; R. Levy, “Nâzır-ül-Mezâlîm”, *İA*, IX, 141.

CENGİZ TOMAR

Osmanlılar'da. Osmanlılar'da maliye, idare ve vakıf kurumlarında yönetici veya denetleyiciye **nâzır**, ilgili kurum ve faaliyette de **nezâret** denir. Bununla birlikte terimin kullanılmadığı durumlar da vardır. Nâzır kavramı olarak terim anlamından çok defa daha kapsamlıdır. Meselâ Fâtih Kanunnâmesi'nde başdeFTERdar hakkında, “Cümle malımın nâzır olup umûr-ı âlem ona mufavvazdır. Onun izni olmadan bir akçe ne dahil ne hâric-i hazîne ola” şeklinde yapılan görev tanımlamasında (*Kânûn-nâme-i Âli Osman*, s. 9) kavram olarak mevcudiyeti belirtilmesine karşılık terim olarak 1838'de Maliye Nezâreti'nin kurulmasına kadar defterdarlık için kullanılmamıştır. Aynı şekilde Yavuz Sultan Selim devrine (1512-1520) ait bir kanunnâmede ihtisab ağası veya emini denilen muhtesib görevi açıklanırken onun “cemî hirfe-tin (esnaf) satmasında ve almasında nâzır olduğu” kaydedilmiştir (Akgündüz, III, 115). Ancak muhtesib için ihtisab nâzır tabirinin kullanılmaya başlanması 1820'lerin sonunda yapılan yeni teşkilâtlanmadan sonradır. Bunun gibi birçok görevin kavramında mevcut bulunduğu halde nâzır terimine yer verilmemiş ve çok defa emin tercih edilmiştir. Bu iki terimin eş anlamlı olarak geçtiği de görülür. Meselâ Darphâne'nin yöneticisi için XVII. yüzyılın sonlarından itibaren bazan nâzır, bazan emin kullanılmıştır, ancak bunlardan birinin tercih edildiği görevler de çoktur. Baruthâne-lerin yöneticileri hakkında XVII. yüzyıldan itibaren sadece nâzır unvanı hiç değişmeden kullanılmış, buna karşılık Defter-i Hâkânî'nin yöneticilerine emin denmiş ve kelime 1871'de Defter-i Hâkânî Nezâreti kuruluncaya kadar sürmüştür.

Nâzır ve emin kavramları içerik bakımından birbirini kesen iki daire halinde kısmen çakışmış, kısmen de farklılaşmıştır. Bu görev unvanları arasında kesin bir bürokratik hiyerarşi pek görülmez. Bazı eminlerin emrinde nâzır unvanlı görevliler bulunabildiği gibi aksine ait örnekler de vardır. Nâzır unvanlı görevlere vezir rütbesindeki paşaların tayin edilmeye başlandığı Tanzimat döneminde bile bu durum değişmemiştir. Nitekim 1860'larda Maliye nâzırının emrindeki rûsûmât eminine bağlı Rûsûmât Nezâreti birimleri yer alıyordu (*Düstur*, Birinci tertip, II, 546-550).